

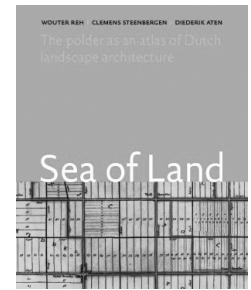
Boekbespreking

Guus Borger

Wouter Reh, Clemens Steenberg en
Diederik Aten

Zee van land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur

Amsterdam (Architectura & Natura) 2005, 340 pp.

In dit omvangrijke en fraai geïllustreerde boek gaan de auteurs op zoek naar de authentieke landschapsarchitectuur van de Noord-Hollandse droogmakerij. Het streven is de vormtaal van deze droogmakerij zodanig te ontleden en te typeren dat de vorminstrumenten ervan worden blootgelegd en er een kader ontstaat waarbinnen de vorm van het historische cultuurlandschap kan worden geactualiseerd. In een tijd waarin verstedelijking en herstructurering ook op het Noord-Hollandse platteland onverbiddelijk voortschrijden, bestaat er volgens de auteurs dringend behoefte aan zo'n kader. De verdieping van het inzicht in de architectonische opbouw van het droogmakerijlandschap is volgens hen namelijk niet alleen nodig om het vraagstuk van ontwikkeling en transformatie beter te begrijpen. Het is ook een middel om te zoeken naar een authentieke landschapsarchitectuur die enerzijds het Hollandse erfgoed kan beschermen en anderzijds mogelijkheden schept voor een verantwoord en creatief gebruik van het verleden. De vraag is dus of de Noord-Hollandse droogmakerij bouwstenen kan leveren voor een 'landschapsarchitectonische grammatica' die het mogelijk maakt het programma en de vorm van het huidige landschap te ontsluiten, en daardoor iets kan betekenen voor de hedendaagse ontwerpogaven. De auteurs verhalen niet dat deze vraag hun is ingegeven door teleurstelling over het resultaat van allerlei ontwerpen van gebruiksgroen en nieuwe natuur. Eigenlijk worden we bij de neus genomen, stellen ze onthutst vast.

Met betrekking tot de Noord-Hollandse droogmakerijen gaat het de auteurs dus om een zoektocht naar een eigentijds evenwicht tussen behoud door bescherming en behoud in ontwikkeling. In dat opzicht mag hun werk inderdaad 'baanbrekend' worden genoemd. In tal van verhandelingen zijn de kwaliteiten van het Nederlandse polderland uitgebreid beschreven. Meestal gaat het dan echter om de waterstaat- en waterbouwkundige aspecten van het Nederlandse polderwezen, en minder om het spanningsveld tussen de tegenge-

stelde belangen die een rol hebben gespeeld in de landaanwinning en die bepalend zijn geweest voor de vormgeving en inrichting van het nieuwe land. Wat echter geheel ontbreekt, is een analyse van het landschapsarchitectonische ontwerp van de droogmakerijen in het perspectief van het toekomstige gebruik van het nieuwe land. Die lacune hebben de auteurs met dit boek willen opvullen. Juist vanwege de rol die het water heeft gespeeld bij de inrichting van het nieuwe land zouden de droogmakerijen en bedijkingen een sleutelrol kunnen spelen bij het verbinden van de typisch Hollandse landschapsarchitectuur met een stedenbouwkundige traditie waarin het water vanouds een doorslaggevende rol speelt.

De auteurs gaan in hun onderzoek uit van de stelling dat de veenvlakte en het landschap van de droogmakerijen in het Hollandse laagland nauw met elkaar verbonden zijn. Het natuurlandschap ligt verankerd in de grote wateren, het kustlandschap en de veenstromen, en de topografie van het veenontginningslandschap werd daar als een matrix overheen gelegd. Hun uitgangspunt is dat de droogmakerijen een bijzonder architectonisch stempel op de veenvlakte hebben gedrukt en daardoor op een karakteristieke wijze uitdrukking en vorm hebben gegeven aan de wisselwerking tussen natuurlandschap en ontginning. Daarnaast gaan zij ervan uit dat het vormsysteem van zowel landelijke gebieden als stedelijke nederzettingen naast expliciete ook impliciete architectonische bepalingen bevat van lijnen, punten en vlakken, ruimtes en zichtrelaties. De auteurs noemen dat het denkbeeldige architectonische landschap, en menen dat dit landschap kan worden opgevat als een architectonische compositie, als een ontwerp in de traditie van de landschapsarchitectuur. Vier formele bewerkingen zouden in die compositie een rol spelen, te weten de geometrische grondvorm, de ruimtevorm, de beeldstructuur en de programvorm. In het afsluitende hoofdstuk over de Hollandse landschapsarchitectuur worden de aard en de betekenis van deze vier elementen van de 'pol-

dergrammatica' het duidelijkst toegelicht. Het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt, richt zich op de vraag of deze vier betekenislagen op structurerende wijze terug te vinden zijn in de Noord-Hollandse droogmakerij. Dat de verwachtingen hooggespannen waren, is volstrekt terecht. De droogmakerij, en met name de Noord-Hollandse, was immers een belangrijke leerschool voor de ontwikkeling van de disciplines die zich in Nederland bezighouden met de vormgeving en inrichting van de ruimte.

Het boek opent met een vlot geschreven en goed leesbare schets van de cultuurhistorische achtergronden van het landschap, de architectuur en de samenleving van vooral West-Nederland. Bij enkele passages heb ik mijn wenkbrauwen gefronst, maar dergelijke passages houden de lezer scherp. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de grondvormen van het Hollandse laagland: het rivierengebied, de kustzone en het veengebied. Deze aanpak is op zich correct, maar het is duidelijk dat de auteurs in deze materie niet geveerd zijn. De geologische en landschapsreconstructies zijn over het algemeen adequaat, maar voor de archeologie van Nederland wordt teruggegrepen op een overzichtswerkje uit 1970. Dat was indertijd verdienstelijk, maar is nu niet meer zo relevant. De hele dynamiek van het nederzettingenpatroon van het Noord-Hollandse veengebied sinds de ontginning is de auteurs daardoor ontgaan. Ook zoeken zij in Noord-Holland tevergeefs naar standaardkavels met een vooraf vastgelegde lengte en breedte. Die gestandaardiseerde maatvoering is kenmerkend voor de copeontginningen van het Zuid-Hollands-Utrechtse veengebied, maar komt in Noord-Holland niet voor. Een meer interdisciplinaire aanpak had hier tot een hoger rendement kunnen leiden. Ook in de schets van de waterstaatsorganisatie mis ik de Noord-Hollandse nuance, doordat over het hoofd is gezien dat West-Friesland pas in 1288 door graaf Floris V werd onderworpen. Voordien werden de maatschappelijke ver-

houdingen ten noorden van het IJ goeddeels bepaald door Friese rechtsverhoudingen, en die hebben nog lange tijd doorgewerkt in de bestuurlijke en waterstaatkundige verhoudingen. Als gevolg daarvan werden het toezicht op het dijkbeheer en de waterstaatsaken in Noord-Holland eeuwenlang gekenmerkt door een versnippering, die in zuidelijker delen van het graafschap onvoorstelbaar was.

Een goed verstaan van de vormende krachten in het natuurlandschap en het ontsluitings- en ontginningsproces vraagt niet om een volledig overzicht van de huidige inzichten van alle betrokken disciplines. Dat is niet alleen onmogelijk, maar ook niet nodig. Wel ware het wenselijk geweest het spanningsveld tussen natuurlijke processen en menselijke ingrepen verantwoord en evenwichtiger te plaatsen in de langlopende geschiedenis van de voortdurend veranderende wisselwerking tussen mens, techniek en natuur. Maar in het onderhavige boek staat niet die veranderende wisselwerking centraal, maar de vraag of de Noord-Hollandse droogmakerij begrepen kan worden als landschapsarchitectonische compositie. Anders gezegd, biedt de samenhang tussen stolp, erf, standaardkavel en polderblok een bruikbaar raamwerk voor de vormgeving van een nieuw cultuurlandschap in de Noord-Hollandse droogmakerij? De genoemde elementen worden door de auteurs namelijk beschouwd als basisingrediënten voor de modulaire opbouw van het nieuwe land en daarmee van de droogmakerij als samenhangend bouwwerk.

De bakermat van de Noord-Hollandse droogmakerij wordt in de omgeving van Alkmaar gezocht. Daar is ook de leerschool te vinden waar kon worden geoefend in de vormenwereld die bepalend is geweest voor de inrichting van de latere bedijkingsprojecten. Om die reden wordt de speurtocht naar de landschapsarchitectonische vorm van de droogmakerij begonnen met een schets van de bedijkingsgeschiedenis en de landinrichting van

een aantal meertjes rond Alkmaar. Stadsuitbreidingen en de ruilverkaveling van Geestmerambacht hebben de landschappelijke sporen van deze vroege droogmakerijen grotendeels onleesbaar gemaakt. Oude kaarten en historische documenten wekken de indruk dat aanvankelijk vooral pragmatische overwegingen een rol hebben gespeeld bij de vormgeving en inrichting van het nieuwe land. Dat is volstrekt anders in het geval van de in 1597 bedijkte Zijpe. Daar is in veel opzichten de authentieke landschapsarchitectuur nog duidelijk herkenbaar in het huidige landschap. Hoewel de Zijpe een bedijking is en geen droogmakerij, rechtvaardigt de voorbeeldrol die deze polder voor latere droogmakerijen heeft vervuld volledig dat zij in dit boek een plaats heeft gekregen. Bovendien is het verschil tussen een bedijking en een droogmakerij niet zo groot als wordt gelet op de landschapsarchitectonische vormgeving van de ruimte. De auteurs concluderen dan ook terecht dat de Zijpe in een aantal opzichten het prototype is van het Noord-Hollandse droogmakerijlandschap, ook al stellen zij vast dat in deze bedijking de inrichting van de ruimte niet is gebaseerd op een 'landbouwkundig ideale standaardmaat'.

Op de bespreking van de totstandkoming en de inrichting van de Zijpe volgt die van een groot aantal Noord-Hollandse droogmakerijen. Achtereenvolgens zijn dat de Wieringerwaard (1611, in feite ook een bedijking), de Wogmeer (1608), de Beemster (1612), de Watergraafmeer (1629), de Purmer (1622), de Wormer (1622), de Heerhugowaard (1630), de Schermer (1635) en de Haarlemmermeer (1850). Daarna volgen nog de Anna Paulownapolder (1846) en de Wieringermeer (1930), beide aan te merken als bedijkingsprojecten omdat de Afsluitdijk nog niet gesloten was toen de laatstgenoemde polder droogviel. Van al deze polders wordt een korte karakteristiek gegeven van de bodemgesteldheid, de voorgeschiedenis van de bedijking, het proces van inrichting en vormgeving en enkele aspecten van het latere gebruik. Die karakteristieken zijn stuk voor stuk juweeltjes van

plaatselijke geschiedschrijving, en alleen al om die reden is het boek de moeite van het aanschaffen waard. De auteurs willen echter meer. Het gaat ze om de analyse van het landschapsarchitectonische ontwerp van deze droogmakerijen, en om de vraag of er sprake is van een 'grammatica' die bruikbaar kan zijn voor het toekomstig gebruik en de veranderende inrichting van de droogmakerijen of breder, het landschap van West-Nederland.

Op zoek naar een bruikbare grammatica wordt de bespreking van elke droogmakerij afgesloten met een beschouwing over de landschapsarchitectonische vorm. Daaruit blijkt dat het geometrische grondplan van de polder kennelijk het eenvoudigst is te vatten en in woorden te vangen. Opvallender is echter dat de vier formele bewerkingen niet in alle droogmakerijen even nadrukkelijk aan de orde komen. Uitgebreid wordt over deze vier elementen van de 'poldergrammatica' gesproken in het geval van de Beemster, maar in die droogmakerij ziet de landschapsarchitect, vanouds en haast als vanzelfsprekend, het virtueuze moment in architectonische zin het meest uitgesproken en ingetogen aanwezig. Ook in de afsluitende beschouwing over de drie decennia later drooggevallen en ingerichte Schermer worden deze vier elementen expliciet aan de orde gesteld. De Schermer had kunnen laten zien hoezeer de landschapsarchitectonische vorm in die dertig jaar is voortgeschreden. Bijna teleurgesteld stellen de auteurs echter vast dat de cultuurhistorische verbetering van de Schermer ten opzichte van de Beemster vooral is gelegen in het meer geavanceerde afwateringssysteem. Het architectonische en rationele ideaal van de Beemster vindt zo zijn tegenpool in de uitgekende techniek van de Schermer. In het conceptuele spanningsveld tussen deze twee polen lijkt het niet goed mogelijk om aan een van beide de voorrang te geven. Wel een verbetering dus, maar geen vooruitgang?

De bespreking van de Purmer wordt eveneens expliciet afgesloten met een beschouwing over de vier formele bewerkingen. Dat gebeurt

minder uitgebreid dan in het geval van de Beemster of de Schermer, maar de Purmer past dan ook nog minder in de bijna vanzelfsprekende veronderstelling van voortgaande rationalisatie van de polderinrichting, met als doel een steeds regelmatigere en efficiëntere vormgeving van het nieuwe land. De vier grammaticale elementen komen ook weer terug bij de bespreking van de Haarlemmermeer. Hier lijken die betekenislagen echter vooral bedoeld te zijn om de tegenstelling met de totstandkoming en inrichting van de eerder besproken droogmakerijen zo fel mogelijk te belichten. Het beeldloze schema van deze polder zou niet meer hebben opgeleverd dan een karig landschap, vrijwel naakt en zonder arcadische inspiratie. Opvallend heten te zijn de karige stoffering en de ruimtelijke onbepaaldheid van het grove agrarische raster. In haast minne bewoordingen wordt de in oppervlak grootste van de Noord-Hollandse droogmakerijen weggezet als het exercitieterrein van een nieuwe bestuurlijke en ruimtelijke orde.

De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan het polderwater, de poldervilla en de polderstad. Daarin wordt geprobeerd om een verband te leggen tussen de authentieke landschapsarchitectuur van de Noord-Hollandse droogmakerij, zoals die in de voorafgaande hoofdstukken is geanalyseerd, en de ruimtelijke consequenties van enkele eigentijdse vraagstukken zoals een ontoereikende waterberging, de wenselijkheid van het buiten wonen en de verstedelijkingsopgave waar West-Nederland voor staat. Het is zonder meer goed dat deze grote eigentijdse thema's ook landschapsarchitectonisch worden doordacht en dat zij worden geplaatst in het historisch gegroeide ruimtelijke kader van het veenlandschap en de droogmakerijen. Daarbij staat wat mij betreft buiten discussie dat de auteurs op zorgvuldige en behoedzame wijze hebben geprobeerd om de ruimtelijke opgave die samenhangt met deze grote thema's te verbinden met hun kennis van de huidige inrichting van de ruimte en de wordingsgeschiedenis van die ruimtelijke patronen zoals die is weergegeven in het onderhavige boek-

werk. Toch wekken deze hoofdstukken sterk de indruk dat er wordt gedacht en gewerkt vanuit het patroon en niet vanuit het proces. Dat vermoeden wordt op beangstigende wijze bevestigd door het haast tijdloze hoofdstuk over de Hollandse landschapsarchitectuur waarmee het boek wordt afgesloten, en door Bijlage 2, waarin wordt gesuggereerd dat de poldergrammatica van de onderzochte landaanwinningen alleen maar in de vormtaal te vinden is. Dat kan toch niet de bedoeling zijn geweest van dit boek? Juist op het punt van het spanningsveld tussen vorm en proces vraagt deze voortreffelijke en baanbrekende studie dringend om een vervolgstap: hoe kan de analyse van het landschapsarchitectonische ontwerp van de Noord-Hollandse droogmakerij als product van een historisch proces relevant worden gemaakt voor de ruimtelijke vormgeving van de grote herstructureringsopgaven waar de huidige samenleving voor staat?

Gelukkig hebben de auteurs ook zelf gezien dat hun uitdagende project met het verschijnen van dit boek niet af is. Dat blijkt uit hun pleidooi voor een ontwerp-atlas waarin het eenvoudige en heldere polderschema van de (Noord-?)Hollandse droogmakerijen zo elementair wordt beschreven dat het een operationele betekenis krijgt voor uiteenlopende nieuwe programma's en composities. Deze atlas moet een beredeneerde catalogus worden, waarin expliciet wordt verwezen naar de sterke beelden van het Hollandse cultuurlandschap. Te hopen is dat in die atlas ook historisch en procesmatig aandacht zal worden geschonken aan de aard en achtergronden van dat thans nog herkenbare polderschema. In dat geval kan deze ontwerp-atlas mijns inziens een belangrijke rol spelen bij het vastleggen en borgen van de genius loci van het Hollandse laagland. Tegelijkertijd zal hij op die manier een basis leggen voor nieuwe transformaties die de eenheid van het polderlandschap als architectonische constructie niet bedreigen.

De kracht van deze studie ligt in de zorgvuldigheid en nauwgezetheid waarmee is gekeken

naar de verscheidenheid in vormgeving op verschillende schaalniveaus, gemakshalve getypeerd als enerzijds stolp, erf en kavel, en anderzijds als polderblok en polderzoom. Met behulp van een onderzoek naar het ontstaan en het gebruik van deze vormgeving in de loop van de eeuwen is deze vormentaal verstaan als een articulatie van een veranderende wisselwerking tussen mens, samenleving en natuur. Bij het doorvertalen van deze vormentaal naar de ruimtelijke consequenties van de uitdagingen waar de huidige samenleving voor staat, lijken ontstaan en gebruik door de eeuwen heen geen of nauwelijks nog een rol te spelen. Naar mijn overtuiging zou dat wel moeten, want anders is de kale vorm de enige verbinding tussen verleden en toekomst en daarmee wordt de vorm overvraagd en de geloofwaardigheid van voorgestelde ruimtelijke oplossingen op het spel gezet. Immers, wat zeggen overeenkomsten in vorm? In de geografie heeft men lang voor zeker gehouden dat vormovereenkomsten iets zeiden over overeenkomsten in oorsprong of genese. Dat blijkt echter niet per se zo te zijn: dezelfde functie kan verschillend worden vormgegeven en dezelfde vorm kan het product zijn van verschillende functies. Verkijk je dus niet op de vorm! De natuur is de mens daarin voorgegaan: een walvis is geen vis maar een zoogdier, en ondanks een gelijksoortige vrucht heeft de (tamme) kastanje genetisch niets van doen met de paardenkastanje. Het verstaan van het historische wordingsproces is dan ook een betere grondslag voor een verantwoorde verankering van de ruimtelijke verscheidenheid dan alleen de vorm. De auteurs hebben een buitengewoon interessante stap gezet op een uitdagend terrein van onderzoek. Ik ben brandnieuwsgierig naar het vervolg.

Tot slot nog het volgende. Terecht stellen de schrijvers in de inleidende beschouwing over 'de droogmakerij als landschapsarchitectonische bouwdoos' dat de droogmakerij een belangrijke leerschool is geweest voor de ontwikkeling van de disciplines die zich in Nederland richten op de

vormgeving en inrichting van de ruimte. Die bouwdoos was echter gevuld met vormen, gereedschappen en materialen die eigen waren aan het tijdperk waarin de droogmakerijen werden aangelegd en ingericht. Van die vormen kan men tot op zekere hoogte stellen dat ze de tand des tijds goed hebben doorstaan, maar de toentertijd gebruikte gereedschappen en materialen kunnen niet meer als eigentijds worden aangemerkt. Door de Noord-Hollandse droogmakerij ideaaltypisch te beschouwen als het summum van de Hollandse landmeetkunst en landschapsarchitectuur, kiest men per definitie voor een conserverende benadering van het West-Nederlandse landschap. Spannend wordt het echter als de droogmakerij wordt gezien als een typisch product van een vergleden verleden. Dan staan we voor de opgave om aan te geven hoe nieuwe vormen, gereedschappen en materialen passend op de oude kunnen worden aangesloten. Een fascinerende uitdaging!